

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2024.2\(42\).333058](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2024.2(42).333058)

УДК 130.2

Ніна Ковальова, Віктор Левченко

КРИТИЧНА РЕЦЕПЦІЯ П. М. БІЦІЛЛІ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ШПЕНГЛЕРА

У статті розглянута науковий доробок П. М. Біцилли, який значний час своєї діяльності викладав в університеті та інших вищих навчальних закладах Одеси. Акцентовуються його концептуальні положення, що перебували у тренді тих змін, які відбувались в царині гуманітаристиці протягом ХХ століття, в науках про культуру зокрема. Автори звертають увагу на методологічні розробки Біцилли, який стверджує необхідність позбавлення від спекулятивних конструкцій, з одного боку, та позитивістського спрощення в дослідженнях культури. Він будує своєрідну концепцію морфології культури, перегукуючись тим самим з культурно-історичними поглядами О. Шпенглера. Біцилли піддає критичному аналізу концептуальні засади філософії культури Шпенглера і одночасно спирається на елементи категоріального апарату, що використовує Шпенглер. До статті додаються авторські переклади українською двох рецензій Біцилли на основні твори Шпенглера.

Ключові слова: Біцилли, Шпенглер, культура, теорія культури, історія культури, філософія культури, інтерпретація культури, авангардні пошуки в культурі.

Кардинальні соціальні зрушення, що відбувалися наприкінці минулого століття та зараз, викликають зміну ідеологем і світоглядних принципів, що визначають становлення та розвиток західної цивілізації. Вони призвели, зокрема, до відмови від панування багатьох детерміністичних ідей, таких як неминучість прогресу, об'єктивність та зумовленість суспільних процесів, примусова вставленість чи вбудованість окремої людини у різні структури, системи та обов'язкові способи життя. Відповідно, всі ці зрушення демонструють зростаючу роль культури у регуляції людської поведінки. Сучасна людина, будуючи своє буття, використовує культуру як активну форму для нормалізації та організації своєї діяльності. Тому ці надзвичайно відчутні соціо-культурні зміни та зрушення викликають у наш час інтерес до аналогічної ситуації, що позначилася на гуманітаристиці першої третини ХХ століття. Той період історії гуманітарного знання характерний прагненням до методологічного і світоглядного оновлення при загостреній боротьбі напрямів і методів, і безпосередньо пов'язаний зі становленням культурології як науки.

Аналізуючи розвиток культурологічної думки важливим є звернути увагу на цікаві ідеї, що були запропоновані у творах нашого попередника Петра Михайловича Біцилли, який працював професором університету та інших вищих навчальних закладів Одеси в перші десятиріччя ХХ ст. На той час культурологічне дослідження перестає бути суто описативним і одержує свою наукову обґрунтованість за наявності чітких методологічних

принципів. Для праць Біциллі якраз характерна подібна захопленість методологічною рефлексією по відношенню до його історіософських та історико-культурних досліджень. З одного боку, розуміння феномена культури та її історичного розвитку у Біциллі позбавлене захопленості у вибудовуванні абстрактних спекулятивних схем. З іншого боку, він заперечує продуктивність виключно позитивістського підходу у дослідженні історичних фактів. Для нього байдуже реєстрування подій, якщо тільки таке можливе у всій чистоті, не є історія. Історія не може існувати без відомого вибору матеріалу та його зв'язування за допомогою творчого розуму. Будь-яка теорія «упереджена», та її цінність виявляється лише *post factum*. Критерієм для цього є можливість або неможливість укласти в її рамки факти, що спостерігаються. Відірваність фактів від теорії і демонструє її адекватність культурній епосі, що описується. Для історика культури важливо через форми предметності, побуту й мови виходити на виявлення духовної основи епохи, взятої у різноманітті її складових, оскільки історичні факти, для Біциллі, – це, передусім факти духовного життя, оскільки у історії стають «не продукти людської діяльності, але сама ця діяльність».

Оскільки, за Біциллі, неможливо відтворити минуле у всій його повноті, то перед істориком культури постає завдання відтворювати своєрідність історично-конкретного через розгляд смислової причетності його до духовного контексту епохи. Тому історія культури має виступати як концепція, що осягає життя як ціле у всьому різноманітті його конкретних проявів, яка шукає у них загальний зміст і єдність. Біциллі стверджує, що є спільний «дух» Культури, але не десь поза нею, над чи під нею, але саме і лише у її конкретних проявах, у речах та людях. Подібний методологічний підхід можна ідентифікувати як своєрідний «аристотелізм» (за аналогією з орієнтацією на виявлення «постійності» в самій речі, що є принциповою позицією філософії Аристотеля) щодо культурологічного дослідження, на відміну від «платонізму» дильтейвського або рикертівського типу.

У центрі уваги історика культури, згідно з Біциллі, має бути, перш за все, соціальна свідомість, той психічний настрій, який співвідносить життя суспільства з прийнятою в ньому шкалою цінностей, з основними ідеалами та нормами. Саме вона може виступити теоретичним обґрунтуванням для побудови не тільки картини певної культурної епохи, а й вивіряти власне філософію культури самого дослідника. Аналізуючи підґрунтя роботи історика Біциллі наголошує на наступному алгоритмі його дій. Хаотичність історичного матеріалу переборна лише в тому випадку, якщо є якийсь масштаб цінностей. Конструюючи історичний процес, історик, користуючись цим масштабом, отримує певну картину історії. Неврахування системи цінностей призводить до того, що відтінки думки, те, що становить характерне, неповторне забарвлення культурної епохи, при викладі неминуче зникають. Розглядаючи і конструюючи певний період в історії культури, ми не зрозуміємо його, якщо не зможемо розкрити його психічну тенденцію, наприклад, тенденцію Відродження до «конкретності» і

прагнення охопити життя у всій його повноті або середньовічну тенденцію до ієрархо-символічного сприйняття світу. Предметом історії культури та основою для її періодизації має виступати спосіб «віднесення» характерних для певного періоду цінностей до деякої найзагальнішої, найвищої цінності.

У зв'язку з цим для Біциллі було значущим дослідницьке звернення до переживань пересічної, «середньої» людини епохи. Вони були скрупульозно проаналізовані у його роботах одеського періоду, особливо у книзі «Салімбене. Нариси італійського життя XIII століття», присвяченій дослідженню стилю мислення та світовідчуття францисканського ченця-хроніста та опису життєвих та ідеологічних тенденцій зрілого середньовіччя. Тут на прикладі поширення та засвоєння буденною свідомістю ідей св. Франциска Ассизького та Йоахіма Флорського виявляються вже у зрілому середньовіччі тенденції до виникнення національної та особистісної самосвідомості. З боку Біциллі це було спробою подолання традиційної для початку нашого століття історіографії, спробою знайти в особистості, її строю мислення та життя, кінцевий фактор історичного процесу.

«Економічні», «ідейні» та інші фактори мають для Біциллі значення тільки тоді, коли вони переломлюються у свідомості окремих осіб, стаючи мотивами, що опановують їхню волю і спрямовують їхню діяльність. Такі установки відбивали тенденцію в історичній науці спиратися на щось більш достовірне, ніж політичні події та дії «героїв», особистостей виняткових і тому не характерних для соціальних груп і не можуть слугувати показником конкретно-історичного рівня представленості соціальних цінностей та ідей. У зв'язку з цим він займається також проблемами соціально-історичної психології. Пізніше, вже після видання 1923 року роботи М. Блока «Феодалне суспільство», подібна методологія була популярна в західній гуманітаристиці і, зокрема, культурології. Вона розроблялася, наприклад, представниками знаменитої французької історичної школи «Анналів». Основний висновок, що випливає з подібної спрямованості дослідження, полягав у тому, що вивчаючи ментальність «середньої», пересічної людини можна вийти на уявлення про панораму мотивів, ідей та цінностей, що характеризують ментальність епохи. Запропоноване Біциллі вивчення світу повсякденності показує становлення конкретно-історичної соціальної об'єктивності через конституювання, породження смислів у потоці досвіду окремої особистості. Дана методологічний принцип створює можливості для реконструкції культурного універсуму доби, відтворення онтології та життєвого світу.

Культурний універсум, космос, постійно корелює в історії із внутрішнім світом особистості. Цей зв'язок пояснюється лише тим, що онтологічне уявлення є формою осмислення людського досвіду. Тому в процесі реконструювання світогляду, властивого певній культурній епосі, необхідно враховувати відображення потреби саморефлексії в людини на її погляди щодо зовнішнього світу. Так, критикуючи дослідницькі позиції датського історика культури Трельс-Лунда, в рецензії на його книгу Біциллі

пише, що «не може цілком задовольнити і загальна концепція автора: у розвитку світорозуміння він приділяє чільне місце лише космологічним уявленням, втрачаючи з поля зору інший бік, інше джерело ідей, що вкорінене в самій природі людини: боротьба космічних начал тому так оволоділа людським розумом, що в самій собі людина відкриває ті ж самі начала: світова трагедія – це відтворення трагедії особистої» [Бицилли 1913: 14]. Отже, культура є творче саморозкриття особистості зовні, самоствердження її через подолання власної обмеженості та прилучення до Космосу. Врахування цієї проекції дозволяє адекватніше сприймати в культурознавчих дослідженнях наукові погляди та світовідчуття людини певної історичної епохи, оскільки науковий світогляд є не що інше, як вираз у поняттях усієї сукупності переживань, що обумовлюються своєю чергою психічною структурою суб'єкта, що сприймає світ.

Цей методологічний принцип використовується самим Біцилли, зокрема, під час аналізу середньовічної онтології. «Світ середньовічної людини був невеликий, зрозумілий і зручно оглядаємий. Все в цьому світі було впорядковано, розподілено по місцях; всім і всьому було вказано власну справу та власну честь. Ніде не було порожніх місць і прогалин, але не було також нічого непотрібного і зайвого; кожен голос впливав в загальну гармонію і всяка тварюка, аж до чорта і злого язичника Магомета виконувала накреслену їй у програмі Провидіння роль, відбувала належний їй обов'язок... Середньовічний космос був не тільки дуже тісний, а й своєрідний, незважаючи на здавалося строкатість. Середньовічний художник і середньовічний мислитель були великими провінціалами, вони не могли відійти від глухих масштабів, піднятися над кругозором, що відкривається з рідної дзвіниці; вони прагнули не стільки до того, щоб розкрити макрокосм у мікрокосмі, скільки до зворотного: стиснути “великий світ” до розмірів “малого”» [Бицилли 1916: 300–301].

Отже, основними методологічними установками для культурологічної концепції П. М. Біцилли є такі. По-перше, він поміщає до центру власних досліджень проблеми саморефлексії культурної епохи. По-друге, він підкреслює значущість в методологічному плані заміни в історичних роботах синтезу окремих явищ культури за змістом синтезом за психологічною формою. По-третє, він демонструє та ілюструє, що внутрішня цілісність і самостійність, перехід культури з одного ступеня на інший викликаються внутрішньою силою, що діє у самій культурі. Все це дозволяє нам вважати Біцилли одним із перших та послідовних прихильників концепції морфології культури у вітчизняній гуманітаристиці. У цьому аспекті цікаве ставлення Біцилли до такого видатного культуролога, його сучасника, який реалізує у своїх творах ідею морфологічного аналізу історико-культурних цілісностей, як О. Шпенглер.

Автором однієї з перших рецензій на відому книгу Шпенглера «Загибель Заходу» [Бицилли 1921; Бицилли 1922] був Біцилли (див. наш переклад рецензій у додатку до статті. – *Н. К, В. Л.*). У його роботах, що були

написані в еміграції, досить часто розглядаються ідеї Шпенглера або вони виступають проблемною стимуляцією для продукування власних ідей.

Біциллі досить високо оцінює талант письменника у Шпенглера, частково користується його категоріальним апаратом. Він вважає, що виконаний Шпенглером досвід морфології «культури» та «цивілізації» має для історичної науки колосальне значення. Однак Біциллі критикує його за натуралізм і біологізм запропонованої ним ідеї історії, за відмову від принципу єдності західної культури, спекулятивність та онтологізацію метафор. Наприклад, опис «вмирання» та «смерті» культури представляється Шпенглером і розуміється його шанувальниками надто буквально. «Дряхлість», «старече безсилля» культури, її «гниття» – це мало що пояснюючі та здатні тільки ввести в непорозуміння натуралістичні метафори. Біциллі підкреслює, що культура початку ХХ ст. переживає кризу. Коли культурні цінності перетворилися на «музейні речі», коли вони перестають бути збудниками творчої енергії, – це означає, що від «культури» залишається лише її матеріальний склад, що дух життя відлетів від неї. Теза про закритість культур від зовнішнього впливу на них і організація концепції спростовуються Біциллі за допомогою порівняння «цивілізації» старої Європи з культурою нових європейських народів, які повинні бути свіжішими і життєвішими за старі народи, але не в силах уберегтися від натиску безособової і бездушної цивілізації. Причина в тому, що вони, минаючи стадію культури, відразу входять у стадію цивілізації. І симптоми, що характеризують цю стадію, у них виявляються набагато виразніше, ніж у старих народів. Те, що у старих народів складалося століттями, відшаровувалося покоління за поколінням, накопичувалося в результаті мільйонів індивідуальних зусиль, помилок і досягнень, як їхня національна традиція, народи «нові» змушені «зробити» для себе відразу. Досягнення історично просунутої європейської «цивілізації» потенціують інші культури.

Важливим моментом культурологічної концепції Біциллі є те, що різне розуміння ставлення вищих культурних цінностей до повсякденності, до побуту, історичної емпії є підставою для періодизації культури і водночас створює можливість стверджувати ідею єдності європейської культури. Зміна динамічного чи статистичного вираження цього відношення дозволяє відрізняти епохи у межах цілісної європейської культури. «Формула» приблизно така. Для античності на першому плані виступає момент дієвості, культура представлена як творчість і процес. Для середньовіччя важлива статичність, світ є споконвічно існуючий світ ієрархічно координованих понять, що завершуються вищим, всеохоплюючим поняттям Бога, і відповідних поняттям речей – символів. Для Ренесансу культура є творчість форм в їх безперервному становленні та саморозвитку. Світ Нового часу настільки ж динамічний, як світ Ренесансу. Але йому бракує того, що поріднює світ Ренесансу з середньовічним: гармонійної цілісності.

Пропонуючи свою концепцію періодизації культури, Біциллі поклав в основу її ступень творчої самореалізації людини.

Аналіз творів П. М. Біциллі, який працював у складну епоху і не в провідних наукових центрах того часу, демонструють, що в його особі ми маємо дослідника, який запропонував оригінальні підходи до вивчення історії культури та методології гуманітарного знання. Ці підходи брали участь у створенні концептуального та проблемного простору, парадигмального для гуманітаристики XX століття.

Додаток

Петро Біциллі

Загибель Заходу. О. Spengler. Der Untergang des Abendlandes. 1920

(переклад українською Ніни Ковальової та Віктора Левченка)

Книга Шпенглера, великий том у 600 стор., присвячена найважчим проблемам історичного синтезу, витримала в стилі терміни 32 видання (50 тис. примірників) – доказ, як дозріла потреба осмислити скам'янілу шкільну вульгату. Смілива спроба Шпенглера є цінною вже цим, хоча книга його – мабуть, плід недовгої науки. Але перші ж сторінки створюють інше враження. Поряд з самовпевненістю, що відштовхує, з грубими фактичними помилками, з голосливими «висловленнями», – багато глибоких, сміливих і оригінальних думок, широта розмаху, серйозність загального завдання. Аналізувати Шпенглера крок за кроком, критикувати окремі, часом жакливі, твердження, було б дуже не легко і не потрібно: автор надто вже очевидно раз у раз сходить з ґрунту сучасної науки. Але головні його ідеї, – нехай і неприйнятні у його формулюванні, – містять у собі зерно великої та глибокої правди, і тим самим є життєві та плідні. Те, що він називає своїм «Коперниковим» відкриттям, – ідея внутрішньої єдності кожної окремої культури, налічує близько двохсот років існування, бо належить ще Віку. У наш час це «відкриття» є передумовою для будь-якого історика. Але цю стару думку Шпенглер продумав по-новому. «Дух» відомого народу, відомої епохи, – цей «Х», до якого все зводиться, це невизначене і невагоме, повинен бути схоплений у його найпростіших висловлюваннях. Вищі, культурні цінності, символи Духа повинні бути зведені до своїх елементів, виразу тих «апріорі», які є передумовою розуміння Світу. Бо ці апріорі змінюються від епохи до епохи. «Простір» та «час» означали щось інше для давніх греків, ніж для нас. Індус осягав Світ взагалі «поза часом». Цим і визначається індивідуальність, єдиність кожної культури. Шпенглер намагається встановити головні морфологічні ознаки великих культур – Єгипту, Індії, Семітського Сходу, Класичної Стародавності, Німецько-романської Європи. Кожний з них притаманний свій «стиль», який не треба поєднувати зі «стилями» істориків мистецтва. Він залежить від того, як сприймається Світ, статично чи динамічно, від того первинного, елементарного питання, з яким суб'єкт підходить до будь-якого об'єкта: «де» або «коли»; від того, під яку категорію він підводить все це – буття чи становлення. Античність цілком

«а-історична», на противагу наступній епосі, бо в ній, так би мовити, слабо розвинене почуття часу. Вона сприймає процеси, як речі, бачить у Світові лише окремі, застигли, нерухомі тіла.

У її драмі, її біографії немає розвитку характерів, її історики описують окремі епізоди без будь-якої – у строгому сенсі – хронології, бо ж не можна (так, принаймні, здається Шпенглеру) назвати хронологією рахунок років без початкового пункту: вся античність обходиться без жодної загальної ери. Античність створила математику, основу якої складає поняття незмінної величини. Ідея функції була б у давнину психологічно немислима. Виникає, однак, питання, яким чином ця «а-історична культура могла породити Фукидіда, у якого ми й досі вчимося історично мислити? Вивчення великих істориків давнини переконує, що почуття змін у часі – це основне історичне почуття не було далеким від античності. Але тільки античність цей рух уявляла інакше, ніж ми («ми», тобто люди християнської епохи), – не «вперед», а «назад», не як розвиток, як прогрес, а як декаданс, не в напрямку до вищої мети, до «Царства Божого» тощо, але у напрямку смерті та руйнації. Християнство разом із ідеєю покликання людства приносить із собою ідею прогресу, доцільності історії. Ця ідея лежить в основі всіх світоглядів християнської доби, – не виключаючи і тих, які її відкидають, бо в цьому запереченні завжди є або «бунт» або резін'яція: дійсне протиставляється належному. Як морфологічно раннє християнство ні є сходом з пізнішим (ствердження Шпенглера), – обидві християнські культури однаково пройняті цією ідеєю. Отже, лише морфологічне вивчення недостатньо для розуміння окремої культури. Шпенглер має рацію, коли підкреслює морфологічну відмінність раннього християнства і сучасного соціалізму, які так часто тепер зближуються (ми зараз познайомимось з його точкою зору), але він помиляється, кажучи, що між ними немає нічого спільного і що зближення це – плід відсутності чуття історичних нюансів: при всій різниці «стилів», соціалізм все ж таки залишається породженням християнства, як вчення про «добру звістку».

Кожній культурі відповідає своя «цивілізація». Цивілізація іде на зміну культурі. У цивілізації культура завершується, закінчується, вмирає. Цивілізація механічна, культура органічна. Культура – творчість, що б'є вільно з глибин духу; цивілізація – впорядкування, регулювання, систематизація, кодифікація, підбиття підсумків, похорон культури. Культура – життя, цивілізація – смерть. Цивілізація – Рим, який взяв на опіку і задушив нею еллінізм, Берлін, що з'явився на зміну Флоренції та Парижа (це говорить автор!). Цивілізація настає тоді, коли культура розвивається до самопізнання: ознака, що справжня творча сила вичерпалася. Жодні «пошуки», ніякі заклики до «відродження» тут допомогти не можуть: цивілізація здатна тільки на підручник, бібліотеку, музей, «Суму богослов'я», на «усунення протиріч», на розчищення доріжок у буйному саду культури, але жодного деревця вона виростити не в змозі.

З 1800 року Європа увійшла до стадії своєї «цивілізації». З кожним десятиліттям відмирають творчі сили, життя стільки ж виграє у зовнішній упорядкованості, скільки втрачає у барвистості, оригінальності, напруженості. Шпенглер даремно думає, що це його «відкриття». Вмирання європейської культури від надлишку «прогресу» з різних боків та з різними відтінками пророчого пафосу було освітлено та сповіщено Герценом та Флобером, Ніцше, Достоєвським та Леонтьєвим, Мережковським та Гершензоном. Але у Шпенглера і тут є щось своє. Цивілізація є завершення не «взагалі» культури, але певної культури, вона виростає зі своєї культури і носить на собі її індивідуальні, морфологічні ознаки. Античність завершується стоїцизмом, індійська культура буддизмом. Стоїчна *autarkeia* вже «дана» в статуті Фідія, що покоїться у своїй гармонії, Нірвана «дана» у всій абсолютно-безчасній культурі Індії. У чому виразилася сутність європейської, романо-германської культури? Шпенглер бачить її у «фаустівському» відчутті нескінченності часу та простору, і в прагненні впоратися з нею, подолати її. Цьому відповідають універсалізм філософсько-релігійний і політичний (античність не знала цього інстинктивного прагнення держав до нескінченного розширення), безмежність запитів розуму, всепроникний історизм – коротше «динамізм», що виразився в концепції людини і суспільства, моралі, релігії, мистецтва, в природознавстві, побудованому на понятті енергії, і в математиці, що створила вчення про змінні величини та про обчислення нескінченно малих. У стадії «цивілізації», тобто культури, що усвідомила себе і свої цілі, це дає імперіалізм як політичну теорію і як моральне вчення *Uebermenschentum* і *Wille zur Macht* і соціалізм, як психологічно властиве цивілізації прагнення закінчити, довівши її до досконалості, свою культуру. Соціалізм і імперіалізм те саме: сутність соціалізму – примусова організація добробуту всім, скрізь і назавжди. Ніцше – антисоціаліст через непорозуміння і тому, що він не продумав власного вчення: він «звістив» білявого звіра, але здійснити його міг би лише соціалізм. Ніцше був соціаліст. Навряд чи це цілком правильно. У соціалізмі багато сторін. У ньому є і воля до сили і потяг до смиренності, до злиднів, до «порятунку душі». Ніцше зрозумів лише один бік. Шпенглер лише інший. Соціалізм не виводиться весь із раннього християнства, але він має і в ньому своє коріння. Будь-яка наступна культура включає всі попередні. Чим пізніше культура, тим складніше її «стиль».

Відносячи соціалізм до стадії «цивілізації», Шпенглер зближується з Леонтьєвим. Християнство можна віднести до початкової стадії західноєвропейської («Фаустівської») культури, а соціалізм до кінцевої. Християнством відкривається новий еон, соціалізмом завершується старий. Тут є одна проблема, яку Шпенглер обходить дуже ніяково. На його думку, культура взагалі не підлягає оновленню. Одна культура відмирає та замінюється іншою. Християнство – породження абсолютно особливой, «магічної», «арабської» культури, яка щойно починається. Нехай так, але поширилося воно все ж таки в середовищі, що є «застарілим» і приреченим

на смерть. Тим часом Шпенглер не визнає «відроджень». Думка його тут частково не продумана, частково просто історично невірна. Він, по-перше, вважає, що нова культура створена цілком новими носіями - німецькими завойовниками Римської Імперії – теза, заснована на застарілому погляді, ніби Імперія була «залита потоками варварів». По-друге, він має сміливість взагалі не вважати європейську культуру християнською. Справа, проте, не в «культурі», а самому соціалізмі. Не «культура» стара, – культури не мають віку у суворому біологічному сенсі, як стверджує Шпенглер, повторюючи наївну, ще античну думку: старим є соціалізм. Спроба соціалістичної перебудови суспільства після великої війни передчасна для цього суспільства, але для соціалізму вона вже є запізнілою. Суспільство ще не дозріло, соціалізм уже перезрів. Чистий соціалізм поступово перестає бути *de-facto* для тих, хто взагалі його розуміє. Коли християнство виступило на завоювання світу, воно ще не затверділо у певній формі. Воно було ще повне внутрішнього бродіння та горіння. Ще не відлунали «дієслова» богонатхненних «пророків» і «пророчиць», ще «доктрина» не заступила місця благань. Якби «Сума Богослов'я» св. Томи з'явилася в III ст., християнство б загинуло. Соціалізм давно став «православним віровченням». Він пройшов через свою Сорбонну та свою Болонью. Він став надбанням навіть не кодифікаторів, а глосаторів. Він звернувся до системи. Про що б не говорив соціаліст, він обов'язково почне з «походження сім'ї, власності та держави», бо в нього «все пов'язане разом». Жодна велика справа не здійснювалася за задалегідь розробленим планом. Колумб не знав, що відкриє Америку. Лютер не знав, що закінчить «консисторією» та «суперінтендентами»: він думав про порятунок душі, а реформація вийшла як вторинний результат. Римляни не збиралися створювати світову Імперію, і навіть створивши її, не відразу це помітили. Соціалісти діють «за Марксом», як німці вели імперіалістську політику «за Рорбахом», – і з тим самим успіхом. Соціалізм уже помер, бо перейшов до канонічних книг. У цьому страх соціалістичного досвіду, виробленого у Росії; – бо це справжній і бездоганний соціалізм, заснований на найбезсумнівніших «текстах», і всякі розмови про те, що більшовики «не соціалісти», що вони «зрадили соціалізму» – лицемірство чи недоумство. Без мук, крові та злочинів не обходиться жоден переворот. Але якби якимось дивом сталося, що соціалісти відмовилися вбивати і катувати, – було б не менш страшно. Жах у мертвості, примарності цього досвіду. Соціалістична творчість – *contradictio in adjecto*. Творчість запліднює. Соціалізм нічого запліднити не може. Кого він схопив у свої обійми, того чекає доля Ленор, захопленої мерцем у його могилу. Соціалізм діяв протягом усього минулого століття і був могутнім фактором європейської історії. Що він не створив соціалістичного ладу, було закономірно: вся культура є сукупністю лише непередбачених результатів і ненавмислих досягнень. Але тепер соціалізм здатний лише руйнувати та винищувати.

Причина швидкого омертвіння соціалізму лежить у ньому самому, у цій дивній релігії без божества, без ідеалу людини. «Культура взагалі» тут не до чого. Сучасна культура не вичерпується «імперіалізмом» та «соціалізмом», вона дала не лише Маркса та Родса, а й Володимира Соловйова. Втім, саме Соловйова Шпенглер вважає представником іншої, нової, що народжується, російської культури, що покликана замінити собою західну. Останній розділ 2-го (що ще не вийшов) тому називається: *Das Russentum und die Zukunft*, тобто знаменитий наш «західник», противник Данилевського, обраний як живий аргумент на користь слов'янофільства в німецькій книзі, що так нагадує «Росію та Європу» і своєю основною ідеєю про зміну культурних типів, і своїми надіями на Росію, як носієм культури майбутнього.

Петро Біциллі

O. Spengler. Der Untergang des Abendlandes. Band II. 1922

(переклад українською Ніни Ковальової та Віктора Левченка)

Другий том нашумілої книги Шпенглера справляє таке ж нецілісне враження, як і перший. З одного боку це щось на кшталт історичної соціології, як у Огюста Конта, тобто, вчення про «закони розвитку» абсолютно всіх культур, з іншого – аналіз та критика сучасної культури. Автор, можливо, зробив би краще, якби поділив обидві ці теми. Але йому неодмінно хочеться довести «науково», що сучасна західна культура неминуче і невідворотно хилиться до занепаду і загибелі, бо увійшла в останню стадію, якої не може уникнути жодна культура. Проте, наврод чи такий «доказ» комусь потрібен. Хто відчуває позитивну цінність змісту сучасності, того жодними доказами такого роду переконати не можна; хто ж відноситься до сучасності песимістично, – для того схематичні, спрощуючі, а тому й спотворюючі історичну дійсність нескінченні зіставлення, що проводяться Шпенглером, будуть, тільки стомлюючі і нічого нового не дадуть. Я не хочу цим сказати, що «історична морфологія», здійснена Шпенглером, його спроба шляхом порівняльно-історичного дослідження добути дані для розуміння сучасного історичного моменту – взагалі непотрібна: помилка його в тому, що він ніби підпорядковує свою оцінку, яка, будучи неминуче суб'єктивною, тим самим володіє абсолютною самоочевидністю для кожного, філософськи, релігійно, політично однаково з ним налаштованого, своїм об'єктивним, суто науковим спостереженням, які можуть бути і оскаржувані. Його ж власний настрій виступає у II томі ще виразніше і відвертіше, ніж у першому; величезний успіх його книги показує, що він є характерним не тільки для нього одного, але і взагалі для Німеччини після катастрофи. Автор – ніцшеанець, за духом і за школою, і оцінює минуле і сьогодення з ніцшеанської точки зору, що висуває на перше місце рушійної сили історії творчий інстинкт. Його носієм є в історії «сильні», насамперед шляхта. Лише з утворенням станів «народність» «входить у культуру», і тим самим «в історію», і таким чином з етнічної маси стає «нацією», або, так

само, «расою» - моральною одиницею, суб'єктом історії. Існують і можуть існувати лише три стани: мужик, який живе ще тільки космічно, не відокремлюючись від «природи», – стан «до-культурний» і «поза-історичний»; воїн, у своєму сліпому прагненні до сили влади порушувач закономірного і, отже, «а-історичного» руху життя і таким чином, самостверджуючись, що покладає начало культурі; і жрець – представник «духу» рефлексії, завершувач, а не засновник, «оформлювач», а не творець – стан «мета-культурний», що «виводить з історії» тим, що він її свідомо «вдосконалює» і, отже, «завершує». У підготовчий період стани ще живуть розрізнено і «на землі», космічно (середні віки); лише відриваючись від «землі», об'єднуючись у штучному утворенні, місті, вони створюють культуру, – бо культура є продукт вільної творчості, що відчужена від космічних кайданів духу. Але у місті внаслідок ускладнення соціальних зв'язків і суспільної диференціації, і виникає новий феномен: «третій» клас – характерне ім'я, що прекрасно прояснює негативну природу «буржуазії», ніякого стану, роль якого – руйнування самої ідеї «станів», – носительки негативного, формального, безмістовного ідеалу лібералізму, що раціоналістично розкладає культуру і підміняє її цивілізацією. У процесі боротьби станів один з одним, і цього нового класу – зі станами, життя досягає найбільшого ступеню напруженості, і культура – вищої точки свого цвітіння. На ґрунті цієї боротьби виростає національна влада, станова монархія, що триває доти, доки вона потрібна ще незміцнілому «третьому класу». З його торжеством народ «виходить з історії», проте не повертається в доісторичне існування, але перетворюється в сукупність «феллахів»; «раса» вмирає, але залишається її оболонка, зовнішня форма. Історія не знає повернень: демократизований народ може віддатись Цезарю, але цезаризм не є монархією і не несе з собою відродження; чи зміцнюється він чи, довершивши справу буржуазії, відпадає – байдуже: історії Франції після Наполеона і Риму під Цезарями – історія повільного згасання нації, що «вийшла з історії», бо жила свою культуру. І нема чого обманювати себе видовищем нової боротьби – нового «четвертого» класу з «третьім», бо цей «четвертий» клас тільки здається новим: по суті це та сама буржуазія, і хоче лише одного – самому стати «третьім»: його ідеологія – соціалізм – останнє слово лібералізму, законний продукт раціоналізації культури.

Зі сказаного видно, що автором володіє, стосовно Німеччини та взагалі сучасного «західного» світу, – повна безнадійність: він не вірить у «поступальний рух демократії», але нічого не чекає і від реакції. Який же висновок? Його не слід уявляти собі неодмінно «катастрофічно»: культура, що вижила сама себе, може перетворитися на «феллахство» – становище, у якому багато століть перебувають народи, що зійшли, як активні учасники, з історичної сцени, – феллахи, індуси, китайці, євреї. Подібно до них і фаустівське людство може ще нескінченно довго тягнути примарне існування «поза історією», безглуздо оберігаючи колись створений ним, у його фаустівському інстинктивному прагненні до нескінченного, до

великого, але вже втративши для нього всяке значення, культурну цінність і більше вже нічого не створюючи - скам'янівши в одній «цивілізації», що склалася як своя. У всякому разі процес розкладання «Заходу» зайшов настільки далеко, що західна цивілізація вже не в змозі впливати на нову культуру, що народжується, і тим самим деформувати її: «загибель Заходу» несе з собою звільнення російській культурі, яка більше двох століть виснажувалась у стані «псевдоморфози»; так автор називає становище, в яке потрапляє молода, незміцніла культура, змушена втілюватися у формах чужої їй культури. На жаль, автор обмежується цим «слов'янофільським» твердженням і мало звертає увагу на сутність майбутньої культури, хоч і підкреслює її релігійний характер. У його ледь накиданий характеристиці російської культури є цікаві думки поряд з дивними - це взагалі характерно для Шпенглера - твердженнями, - наприклад, про «інстинктивне тяжіння російського народу» до... оволодіння Константинополем. Не обійшлося і без курйозів. Він серйозно зіставляє німецьке «Himmel», де є відтінок «прагнення вгору» з російським «Небо», що включає відтінок «заперечення» (не-бо?!). Треба визнати, що він ще досить скромний у користуванні цим «методом», що нагадує етимологію «Золотої легенди» Якова Воразіна. Яку ефектну історико-психологічну паралель можна було б побудувати, виходячи, наприклад, від зіставлення «Jagd» («жа») - твердження, «прийняття» з «полювання» («ох!» - «неприйняття», песимізм тощо.) Як не зрозуміти різниці між Фаустом та героями Чехова! Шпенглер позбавлений справжнього релігійного пафосу, але у всякому разі, він настільки розумний і культурний, що розуміє значення релігії, як головної сили, що творить культуру. Вся його книга сповнена гострою ненавистю до європейського раціоналізму, дегенеративного прояву фаустівської культури, що прагне охопити все (чисто фаустівське прагнення) поняттями, підмінити системою понять інтуїтивне розуміння світу. Своїми зусиллями західне людство не може вибитися з глухого кута: воно тільки тягнеться до релігії - але не йде далі її сурогатів, на кшталт спиритизму, «таємниць індуських йогів» тощо. З погляду своєї теорії про «після-культурні» періоди Шпенглер оригінально і глибоко підходить до єврейського питання. Його суть у зіткненні двох - не «рас» (бо 1) смішно говорити стосовно сучасного людства про «семітів» і «арійців»; 2) те, що називається «антисемітизмом» насправді є саме «юдофобством», а «цивілізації» - «фаустівською» і «магічною» (на жаль, я не можу зупинитися на викладі надзвичайно, на мою думку, важливих і глибоких думок Шпенглера про сутність «магічної», як він виражається, культури народів Сходу). Єврейство, що пережило свою «культуру», але застигло у своїй «цивілізації», неминуче і невідворотно було і залишилося назавжди чужим іншому, західному культурному середовищу. Воно інстинктивно, саме того не бажаючи, кидається в напрямки, які зрештою лише прискорюють розкладання цього чужого єврейству середовища - у соціалізм та імперіалізм (Біконсфільд!). Нагадаю, що для Шпенглера соціалізм та імперіалізм - дві сторони однієї й тієї ж тенденції до знищення

історичних індивідуальностей, до розкладання нації, «раси» та найвищого продукту фаустівської культури – національної держави. Національна держава – типовий продукт фаустівської культури, яка прорвала рамки античної держави-міста і втілилася в «націю», яка є носієм відомої культурної ідеї та яка є такою, що прагне до панування колективної психічної одиниці. Концепція «нації» у євреїв, народу магійної культури, – суттєво інша: це – містичне єднання віруючих, спільно сповідуючих свою віру, – «consensus», а не нація-держава. Ні походження, ні традиції, ні спільне проживання, ні культурна спільність, але єдине спілкування в причетності магійно діючої благодаті створюєш consensus. Таким consensus був спочатку і «християнський народ», тоді як «римська церква» середніх віків, юридичний, державний союз, є «псевдоморфозою». Зіткнення єврейства із західним людством – трагічна колізія, фатальна і непереборна, в якій немає ні на чий стороні злої волі і немає винних. Обмежуюсь цією короткою передачею лише того, що, на мою думку, у книзі Шпенглера найбільш «актуально». Проте повторюю, що «Загибель Заходу» не лише «публіцистика», а й досвід всесвітньо-історичного синтезу. Спеціальна критика вже відзначила у першому томі низку невідповідностей, ризикованих тверджень, прямих помилок. Чимало їх і в другому томі. Тут не місце затримуватись на них. До того ж не в них головний недолік книги, а в дещо наївній і, думається, – з погляду самого ж автора – анти-«культурної» тенденції дати «остаточний», «останній» і «безумовно-науковий» синтез: історія, яку «пишуть», є відображенням історії, яка «переживається», – і, як наслідок змінюється разом з останньою. Ганяючись за «досконалістю» синтезу, Шпенглер захакав свій твір безліччю непотрібностей, засушив свої схеми і зробив читання своєю, загалом повною інтересу і іноді захоплюючою, книги – часом стомливим й просто нудним.

Список використаної літератури

- Бицилли, П. М. (1921) *Гибель Запада. Oswald Spengler. Der Untergang des Abendlandes. 1920*, в: *Русская мысль*, София, кн. VIII-IX, сс. 308–311.
- Бицилли, П. М. (1916) Салимбене. Очерки итальянской жизни XIII века, Одесса, тип. «Техник», 390 с.
- Бицилли, П. М. (1913) *Трельс-Лунд. Небо и мировоззрение в круговороте времен. Изд. Mathesis. 1912*, в: *Известия Одесского библиографического общества*, т. II, вып. I, Одесса, с. 11–14.
- Бицилли, П. М. (1922) *O. Spengler. Der Untergang des Abendlandes. Bd. 2. 1922*, в: *Русская мысль*, Берлин, кн. VIII-XII, сс. 225–228.

Nina Kovalova, Viktor Levchenko

CRITICAL RECEPTION OF SPENGLER'S CULTURAL-HISTORICAL VIEWS BY P. M. BITSILLI

The article is devoted to investigations of P. M. Bitsilli, who had a significant part of his career teaching at the university and other higher educational institutions of

Odesa. His conceptual positions are emphasized, which were in line with the changes that took place in the field of the humanities during the 20th century, in the cultural studies in particular. The authors draw attention to the development of methodology by Bitsilli, who asserts the need to get rid of speculative constructions, on the one hand, and positivist simplification in cultural studies. He proposed a unique conception of the morphology of culture, thereby echoing the cultural-historical views of O. Spengler. Bitsilli critically analyzed the conceptual foundations of Spengler's philosophy of culture and at the same time he used some elements of the categorical apparatus proposed by Spengler. The article is accompanied by the authors' Ukrainian translations of two reviews of Bitsilli on Spengler's main works.

Keywords: Bitsilli, Spengler, culture, theory of culture, history of culture, philosophy of culture, interpretation of culture, avant-garde searches in culture.

References

- Bitsilli, P. M. (1921) *Gibel Zapada. Oswald Spengler. Der Untergang des Abendlandes. 1920* [The Fall of the West. Oswald Spengler. Der Untergang des Abendlandes. 1920], in: *Russkaya mysl*, Sofiya, kn. VIII-IX, pp. 308–311.
- Bitsilli, P. M. (1916) *Salimbene. Ocherki italyanskoj zhizni XIII veka* [Salimbene. Essays on Italian Life in the 13th Century], Odesa, tip. «Tekhnik», 390 p.
- Bitsilli, P. M. (1913) *Trels-Lund. Nebo i mirovozzrenie v krugovorote vremen. Izd. Mathesis. 1912* [Trels-Lund. Sky and Worldview in the Cycle of Times. Mathesis Publ. 1912], in: *Izvestiya Odesskogo bibliograficheskogo obshhestva*, t. II, vyp. I, Odesa, pp. 11–14.
- Bitsilli, P. M. (1922) *O. Spengler. Der Untergang des Abendlandes. Bd. 2. 1922*, in: *Russkaya mysl*, Berlin, kn. VIII-XII, pp. 225–228.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2024

Стаття прийнята 17.11.2024